

Димитрийе Богданович (Белград, СФРЮ)

КНИЖОВНА ШКОЛА И КНИЖОВНО СРЕДИЩЕ

Пред изследвачите на преславското литературно наследство все повече се поставя един сериозен теоретико-исторически проблем: какво представлява в същност Преславската книжовна школа, и не само Преславската, а въобще школата в историята на южнославянските литератури? Това понятие не е достатъчно изяснено. Обикновено се смята, че книжовната школа се характеризира от единство на графиката в стандарта на нейния тип и форма; единство на правописа в ортографичната норма — специфична за дадената школа; и най-накрая — единство на книжовната традиция, която е здраво свързана с определен кръг творци и техните произведения в положителното им взаимодействие. Между другото всички тези особености са недостатъчни за утвърждаването на книжовно-историческата индивидуалност на една школа. Морфологичният стандарт е може би най-верният критерий, но той допуска и значителни отстъпления и говори много повече за графичната школа, отколкото за книжовната школа. Ортографичната норма може да бъде, а обикновено и е характеристична за по-широка област от онази, която покрива една школа. Наред с това се пренебрегват и значителни разлики и неточности в правописа на ръкописното наследство на школата. Литературната традиция пък се свежда до историята на текстовете, които произлизат от един център, а не е необходимо да се отнасят към същата школа.

Какво изобщо е литературното съдържание на една „книжовна школа“? С какво тя се различава от другите и в какво се състои книжовно-историческата ѝ индивидуалност?

В историята на литературата под „книжовна школа“ би трябвало да се разбира само такава индивидуалност, която се отличава с характерни особености на поетиката, стила и езика, тематиката и жанра и която живее с традицията и предаването на наученото и усвоеното чрез повече поколения творци. А има ли в старата литература нещо, което не би било общо, което не би могло да се намери в наследството и на други книжовни центрове на епохата като единствен белег на времето и културната сфера?

Спомням си полезните анализи на Търновската книжовна школа. Само за себе си, без сравнение с наследството на другите центрове, Търново ни се откриваше в съвсем особен вид като школа, в която създадените специфичности се повтарят и пренасят, и то точно в областта на езика, стила и жанра. Но когато се открие симултанността на идентичните събития и отличителни белези в другите посоки, от Света Гора до Морavsка Сърбия и Русия, а и преди това — в събитията на игуменското поприще на Атон в началото на XIV в., книжовното наследство на Търново, не губейки нищо от своята величина, все пак влиза в общата картина на епохата, описана в литературата

на православния Изток с ревнителските идеи на обновлението и естетиката на исихазма.

Със стремежа си към обособеност понятието за книжовна школа разделя литературното наследство и обособява онова, което е много интегрирано в своето време и в своята широка културна и литературна сфера. Средните векове са време на универсални норми и стойности: те нямат стремеж към изтъкване нито на авторската, нито на националната индивидуалност. Наистина ние трябва да се запитаем, имайки пред вид някои основни закони на средновековното изкуство: какво място имат книжовните школи в епохата на големи и строги жанрови системи и стилистични канони?

По-добре е да се говори за *книжовни средища*. Това понятие може да се определи с повече известни елементи: конкретно е, достатъчно е определено исторически и не може да бъде абсолютизирано. Динамично е точно толкова, колкото е динамична реалната история; сложно е толкова, колкото е действителното съществуване на един център, съставен от много и различни компоненти. В книжовното средище в една съвсем реална среда литературните произведения се четат, превеждат, пишат и преписват; тук те са в своята литургична или читателска функция; тук са във взаимен контакт при предаването. Един Преслав, за който говорим, или Хилендар и Търново наистина са книжовни *средища* — не според някакъв хипотетичен сбор от свои особености, а защото са реално място за „литературно действие и творчество“ — от онова, елементарното, писарското до авторското. Това са дворци или манастири, в които с труда на способни личности се е формирала преди всичко писарската работилница със задължителна библиотека на една много различена жанрово и утвърдена литература, в която оригиналите („изводите“) са за преписване. Тук във всяко по-голямо средище е и библиотеката от гръцки книги, които са служели „за образование на самите книжовници“, а и за превод на славянски или за поправка и редакция на преведените текстове. Цялата тази „подръчна“ библиотека има изключително важна роля в конституирането на едно книжовно средище. Това е примерен; първоначален фонд, от който започват родоначалните стъбла на цяла една поредица от преводи и преписи, размножавайки се понякога в геометрична прогресия и преминавайки от един център в друг, преливайки се от едно средище в друго.

Необходимо е да се обърне специално внимание на това предаване на книги и текстове като на важен елемент от връзките и общуването в живота на едно книжовно средище. Този елемент действа вече като възможност за образуване на самия първоначален фонд: книгите се събират от различни страни, на различни езици, в различни редакции. За един по-голям център, например за Хилендар или за Рилския манастир, билингвизмът на фонда е съвсем нормален: тук има славянски и гръцки книги. Но нормален също е и плурализмът на езиковите редакции и ортографията на литературното наследство: тук ще има и български, и сръбски екземпляри, и руски и молдавски книги и др. По такъв начин се осъществява едно много сложно и дълбоко общуване на културните традиции, още повече, че живи хора разнасят всички тези книги и текстове, хора с определено име и произход, които временно се събират или трайно се задържат в едно средище и формират неговия облик и специфика. В този случай миграцията на писарите има особено значение. Без съмнение самият център има някакъв свой, условен канон или обичай и много често може да се познае по някои стандарти на писането: в морфологията на азбуката, украсата или дори известни правописни правила. Но строго единство няма, а движението на писарите в средището създава условия за хетерогенност, за разнообразни отстъпления от стан-

дарта, както и за неговото съществено изменение. Как иначе бихме могли да обясним онази едновременност на различните традиции в азбуката или правописа на едно и също произведение, например Мирославовото евангелие от осемдесетте години на XII в., където в едно произведение се сблъскват хумската традиция и малко „беневентанска“ кирилица със светогорско-рашкия правопис и една нова, и различна в много отношения руска морфология на азбуката на Григорий Дияк.

Понятието книжовно средище е близко до понятието за скрипториум, но все пак не е еднакво с него. Различава се преди всичко по това, че не може да се приложи изключително за онези продуктивни центрове, в които по-широко и по-дълбоко се осъществява културното свързване в историята, както и в рамките на собственото време. Например за да бъде един манастир книжовно средище, не е достатъчно да има само писарска работилница и библиотека. Необходима е определена продуктивност, която да произлиза от първоначалния тесен, затворен кръг. Нужна е, така да се каже, размяна на литературната материя.

Книжовното средище има своята историческа и културна специфика. То има свое място и време, свои хора и свое литературно наследство, характерно не толкова с някои белези на книжовния израз и език, колкото със специфичните варианти на азбуката и правописа, с някои кодиколожки елементи (например по оформлението на книгите и подвързиите), понякога по модела на украсата и редовно по някои текстоложки знаци. Действителната история на един текст почти винаги води изследвача към онази литературна работилница, където е създаден не само този текст в този си архитип, но и много други текстове. Доста разсъждаваме върху това, дали не би могло да се говори и за архитипична идентичност на книжовното средище, за сходността на архитипичните текстоложки знаци, на цяла група текстове, създадени в едно средище, особено в рамките на едно и също време.

Сега ние в сръбската наука опитваме да се приближим от обобщените тези за книжовните школи към историческата действителност чрез откриването на книжовни средища по реалното ръкописно наследство и текстовата традиция на литературните произведения. Смятаме, че най-напред е необходимо археологически прецизно, „парче по парче“ да се реконструира действителната история, събитията в определените центрове, каквито са у нас Хилендар, Милешева, Студеница, Дечани, Ресава и др. Определено трябва да се установи кое е наследството на тези средища. Чрез палеографската атрибуция искаме преди всичко да установим наследството на отделните писатели, а чрез тях и на центъра, в който писателят е работил. Така започнаха да се откриват значителни факти: не само идентичността на отделните, досега най-често безименни автори и не само техните произведения, разраснали се в някои случаи (Данилац, Йов и др.) в цели малки библиотеки, но и участието, съдействието на по-голям брой такива идентифицирани автори в същото произведение или в цяла група произведения. Очертават се и някои закономерности в избора на текста или текстовете, в отношението към текста. Поучителни в това отношение са изследванията на Луция Цернич, публикувани в I и II брой на „Архиографски приноси“ и в сборника „Текстология на средновековните южнославянски литератури“.

Появява се мисълта за самостоятелния *мотив* като нещо, което конституира едно книжовно средище. Тук е добре известно до каква степен култът към св. Иван Рилски е влиял върху образуването на важното българско книжовно средище в Рилския манастир. Някои наши изследвания върху милешевското наследство показаха също така, че цялата книжовна дейност на Милешева, на това важно сръбско средище от XIII до XVII в., е била опре-

делена от култа към св. Сава чрез присъствието на неговите мощи или спомена за тях след тяхното запалване през 1594 г. Низ от текстове на старата сръбска литература е написан или редактиран там поради култа към св. Сава и в името на този култ; освен това при формирането на милешевското наследство влизат и елементи от други центрове — в този случай от Хилендар. От своя страна милешевското творчество е оказало влияние върху хилендарското литературно творчество. Така че може да се предполага, че някои милешевски текстове лежат в основата на Доментияновото „пространно“ житие на св. Сава, написано в Света Гора.

Това могат да бъдат и други обстоятелства. Един център може да претендира за определена роля в живота на църквата или на цялата държава. В средновековна Сърбия всички епископски катедри са били по манастирите. Тогава тези манастирски центрове са разширявали наред с останалото нормативната литература: номоканони и законници или черковни правилници за богослужение, понякога в собствен вариант, с някои белези на своята практика и традиция. „Средище на всички средища“ в средновековна Сърбия, разбира се, е Хилендар. Той е църковен, духовен, литургичен и литературен модел, според който се е мерило и управлявало. На фона на авторското литературно творчество Хилендар се явява като майка, при все че и в този случай не бих казал като „книжовна школа“, а като център, в който се открояват такива велики личности като: Сава, Дементиян, Теодосий, Никодим, Данило и др. Тяхното творчество в литературния, в поетичния смисъл все пак не прави школа, защото наред с големите вътрешни и междуособни различия то носи белега на епохата, не се откроява от нея, не нарушава нейното единство.

По всичко изглежда, че понятието книжовно средище подхожда повече на средновековната литература. Не мисля, че трябва да се изостави напълно мисълта за книжовните школи. Необходимо е само да достигнем до този стадий на книжовно-историческо общуване едва след като установим онези действителни факти, от които се състои и индивидуализира едно литературно наследство, разгледано в средището, където се създава и в общите очертания на епохата, но в никакъв случай извън тези очертания. Убеден съм, че именно такива изследвания ще създадат възможност да се начертае автентичната картина на нашето литературно минало — без съмнение наша обща, крайна цел.